

CANTEMIRIANA

Andrei Eșanu*, Valentina Eșanu**

DIMITRIE CANTEMIR ÎN FAȚA SCHIMBĂRII PARADIGMEI CIVILIZAȚIONALE

In the following communication ***Dimitrie Cantemir in the face of civilization-al paradigm change***, the authors try to examine from a different angle the actions of Dimitrie Cantemir (1673-1723) during his short reign in Moldova (1710-1711) and especially regarding his alliance with Peter I, Tsar of Russia (April 2/13, 1711). Starting from the fact that the Romanian scholar during his adolescence and youth had been formed as an intellectual and politician in the Orthodox cultural and spiritual environment from Moldova on the one hand and in that of the Islamic world and culture from Constantinople on the other, it can be assumed that he was acquainted both with the Christian European civilization and with the Arab-Turkish-Persian Oriental one.

Throughout his entire literary creation as a historian, philosopher, musician, etc., Cantemir relied on representative scientific, cultural and religious values from both civilizational worlds. As for his political activity, both before and during his reign in Moldova, the Romanian prince understood that his homeland was included in the civilizational area of the Ottoman Empire, a circumstance that inhibited its development and affirmation on the international level. In accordance with the Biblical conception of the universal cycle of the four monarchies, which the erudite prince had embraced and further developed in a special study, *Monarchiarum physica examinatio / A Natural Research of Monarchies*, he considered that the unfolding political-military events at the crossroads of the two great civilizations, that of Europe and that of Islam, inevitably led to the collapse and disappearance of the Ottoman Empire as a historical anomaly. As a result, the baton of universal evolution would soon be taken over by the Northern monarchy, which was represented, according to D. Cantemir, by the Russian state. This system was used as the theoretical basis for the decision of the prince of Moldavia to break his relations with the Ottoman Gate and negotiate an alliance with the new rising European power.

Thus, through such an action in these new circumstances, Cantemir was actually trying to break Moldova away from the area of Oriental civilization and place it *de facto* as a sovereign country in the new system of European international relations.

Keywords: Principality of Moldavia, Russia, Ottoman Empire, civilization, European culture.

* Acad. Andrei Eșanu, consultant științific la Institutul de Istorie al USM.

** Valentina Eșanu, doctor în istorie, cercetător științific coordonator la Institutul de Istorie al USM.

Poporul român, apoi și națiunea medievală românească, s-a format în urma unei îndelungate evoluții istorice în spațiul carpato-danubiano-nord-pontic, în vasta arie de civilizație bizantină și post-bizantină. Pe măsura consolidării românilor ca etnos în strânsă relație cu mediul politic, cultural și ecleziastic bizantino-sud-slav, apoi și cu cel est-slav, s-au cristalizat și primele formațiuni prestatale și statale românești, însoțite de apariția și afirmarea unor structuri politice și confesionale proprii. Aceste procese complexe au atins apogeul evoluției lor prin formarea în spațiul sud- și est-carpatic a două formațiuni statale medievale – Țara Românească și Moldova, care s-au înscris prin obârșia și natura lor în aria de civilizație bizantină, pe care au continuat-o *de facto* după căderea Bizanțului în 1453.

Cu toate acestea, pe atunci când se consolidau și se adaptau în noul mediu politic central și sud-est european, cele două țări românești au ajuns la hotarele lor în contact cu două mari și importante regate romano-catolice sub aspect confesional – Regatul Ungariei și cel al Poloniei, care și-au făcut loc cu câteva secole mai înainte în spațiul european într-o altă arie de civilizație de tip occidental latinofon, aflat în subordonarea scaunului papal de la Roma. Aceste împrejurări determinau în mare măsură apartenența lor la spațiul cultural occidental.

Pentru existența și supraviețuirea țărilor române în noul context politic, întrucât acestea deranjau prin afirmarea lor cele două regate vecine, a apărut acuta necesitate de a intra în anumite relații cu acestea și de a înfrâna într-un fel pornirile expansioniste ale Regatelor Ungariei și Poloniei la sud și la est de Carpați. Această problemă, care urma să fie rezolvată în plan diplomatic, i-a determinat pe principii celor două țări românești să caute formule acceptabile de ambele părți pentru a garanta coexistența și interacțiunea pe un făgaș pașnic. Or, se ajunsese la anumite limite de confruntare între cele două mari confesiuni creștine europene, care urmau într-o anumită măsură să rămână în vechile lor arii de civilizații și credințe. Rezolvarea, prin care se scoteau tensiunile între cele două regate, pe de o parte și țările române, pe de altă parte, au fost soluționate de primii principii ai Moldovei și chiar de unii pretendenți la scaunul domnesc prin depunerea omagiului de credință și fidelitate față de regii Poloniei, cum ar fi cele din anii 1387, 1395 și 1402, încheiate, respectiv, de domnii Moldovei, Petru I Mușat, Ștefan I și Alexandru cel Bun, cu suveranul polonez Vladislav al II-lea Jagiello. Alexandru cel Bun, de altfel, a întreprins acțiuni de a consolida aceste relații prin reconfirmări personale ale tratatelor precedente în anii 1404, 1407 și 1411.

De altfel, Dimitrie Cantemir care se află în centrul atenției în studiul nostru, tratând acest subiect privind relațiile Moldovei cu cei doi vecini, lăsând să se înțeleagă că el cunoaște despre încheierea acestor tratate, dar nu împărtășește opinia istoricilor străini, fiind vorba de cronicarii unguri și poloni, conform căreia Țara Moldovei s-a aflat un timp sub suzeranitatea polonă și ungară¹.

¹ Cantemir Dimitrie, *Descrierea stării de odinioară și de astăzi a Moldovei. Studiu Introductiv, notă asupra ediției și note de Valentina și Andrei Eșanu. Traducere din limba latină și indici de Dan Slușanschi*, București, Institutul Cultural Român, 2007, p. 231, vezi și nota 5, p. 237.

Prin asemenea acțiuni diplomatice s-a reușit menținerea Țării Moldovei în aria sa civilizațională și confesională de sorginte bizantină, deși în paralel se produceau anumite interferențe romano-catolice, care urmăreau scopul de a schimba după modele occidentale viața ecleziastică și chiar politică a Principatului est-carpatic, fapt care se confirmă prin participarea reprezentanților Moldovei la conciliile de la Konstanz (1414-1418) și Ferrara-Florența (1438-1439). În fond, aceste evenimente, deși aveau un caracter unilateral în relațiile dintre bisericile din Răsărit și Apus, urmăreau atragerea spațiului de credință și civilizație bizantino-slavă în orbita valorilor occidentale, dar și evitarea căderii Bizanțului sub stăpânire otomană. Într-un fel sau altul, a urmat această linie de politică externă în raport cu cele două regate europene vecine și Ștefan cel Mare, care în 1462 printr-o delegație boierească a depus jurământ de fidelitate regelui Poloniei Cazimir al IV-lea, reînnoindu-l în 1468, 1479 și 1485 cu scopul de a menține principatul său în aceleași optime relații de conviețuire în plan politic interstatat.

Aceste aranjamente politico-diplomatice au fost puternic dereglate după marile războaie cu Imperiul Otoman, care în cele din urmă s-au încheiat cu căderea în 1484 în mâinile turcilor a Chiliei și Cetății Albe, importante centre comerciale și de apărare din sudul Moldovei. Noile realități politice l-au determinat pe principele moldovean să meargă la anumite compromisuri și chiar cedări în favoarea Imperiului Otoman, aflat pe atunci în plină ascensiune și expansiune teritorială. Aceste acțiuni ale marelui vecin de la sud de Dunăre puteau să ducă chiar la pierderea independenței de stat a Țării Moldovei, iar prin aceasta să fie treptat ruptă din aria sa civilizațională și înglobată într-o cu totul alta – a Imperiului Otoman de credință islamică, cu un puternic potențial de omogenizare de factură musulmană.

Rezolvarea a fost găsită de Ștefan cel Mare prin încheierea unor relații de vasalitate cu Poarta Otomană, prin care Moldova era înscrisă în așa-numita „casa păcii”, instituită de mai multă vreme de sultanii otomani cu popoarele subjugate. Înțelegerile cu Moldova au fost formulate, ca și în altă parte a Europei, într-o serie de ahidname, cunoscute în spațiul istoric românesc sub formă de „capitulații”, prin care erau reglementate relațiile dintre cele două părți. Într-un fel sau altul, chiar dacă părțile uneori încălcau obligațiunile reciproce, până la urmă reveneau la vechile înțelegeri pașnice, care prevedeau numeroase obligațiuni ale Moldovei față de sultan, stare de lucruri care s-a perpetuat sub alți domni moldoveni în secolele XVI-XVII. În ciuda acestor reglementări, Moldova cădea tot mai adânc în mare dependență și influență turco-otomană, mai ales sub aspect economic și politic, încât absorbirea ei în această vastă arie de civilizație orientală islamică devenea tot mai evidentă și mai împovăraătoare.

Această stare de lucruri a moștenit-o și Dimitrie Cantemir când urca în scaunul domnesc în noiembrie 1710. Principele moldovean, fin observator al proceselor și evenimentelor ce se derulau în sud-estul și centrul Europei, mai ales cu începere din domnia tatălui său Constantin Cantemir (1685-1693), a ajuns la importante concluzii care arătau că Imperiul Otoman, de care depindeau atât de

mult țările române, trecea printr-o adâncă criză politică însoțită de un evident declin al puterii militare, pe fundalul ascensiunii a două alte imperii – unul romano-catolic – Imperiul Habsburgic și altul ortodox – Imperiul Rusiei. Întrucât rivalitățile dintre imperiile vecine creștine cu cel otoman erau în plină desfășurare, principele Dimitrie Cantemir a găsit de cuviință că s-au creat condiții favorabile ca țările române, Principatul Moldovei, în special, să rupă relațiile cu Imperiul Otoman și cu ajutorul unei puteri creștine să scoată țara sa de sub asprul jug otoman și s-o înscrie în condiții mult mai favorabile în noile relații internaționale, ca stat suveran sub protecția Monarhiei Nordice. În fond, principele Cantemir s-a hotărât să acționeze imediat și în primăvara anului 1711 să încheie o alianță deosebit de favorabilă țării sale conform Diplomei de la Luțk (2/13 aprilie 1711) cu Petru I, țarul Rusiei. *De facto* principele învățat se afla realmente în fața soluționării unei acute dileme a schimbării paradigmei civilizaționale, prin care urma să rupă Țara Moldovei de Imperiul Otoman și s-o încadreze în noua configurație politică, economică și confesională a Europei, după înfrângerea și dispariția totală a Imperiului Otoman și ascensiunea Monarhiei Nordului.

Spre deosebire de predecesorii săi în scaunul princiar al Moldovei care căutau să scuture stăpânirea otomană (Petru Rareș, Ioan Vodă cel Cumplit, Mihai Viteazul ș. a.), reieșind din corelația de forțe care se profila la o anumită etapă istorică, Dimitrie Cantemir a încercat pentru prima dată să argumenteze această alegere și decizia sa de a trece de partea unei monarhii creștine și printr-un elevat suport de ordin teoretic. Or, pe lângă faptul că vedea clar ascensiunea celor două imperii europene creștine și decăderea puterii otomane sub presiunea celor dintâi, principele român a apreciat că a sosit momentul afirmării vechiului concept biblic cu privire la perindarea pe arena istorică a ciclului celor patru monarhii universale, fiind vorba de monarhia de Răsărit (a Orientului Apropiat), cea de Sud (a Egiptului), cea de Apus (Imperiul Roman, cu altele care au urmat în Occident) și înălțarea în cele din urmă a Acvilonului (vântului arctic), adică a monarhiei nordice, pe care principele o identifica cu Imperiul Rusiei și, respectiv, cu țarul Petru I. Acest concept teoretic de care s-a condus Dimitrie Cantemir pe parcursul scurtei sale domnii a formulat-o într-o lucrare specială *Monarchiarum physica examinatio* / *O cercetare naturală a monarhiilor*², în care succesiunea continuă a celor patru monarhii o considera drept o legitate a naturii, a universului, afirmată prin voința divinității. Conform acestui concept pe care l-a dezvoltat Cantemir în lucrarea mai sus arătată, Imperiul Otoman urma să dispară ca o anomalie a istoriei, ca o abatere de la legitatea naturii.

² Editată pentru prima dată de Haupt Gh., *Monarchiarum physica examinatio - Studiu asupra naturii monarhiilor. Un document inedit al lui D. Cantemir*, în *Studii. Revistă de istorie*, București, IV, 1951, nr. 1, p. 210-229; Dimitrie Cantemir, *Icoana de nezugrăvit a științei preasfinte. Pasaje neclare în Catehism. O cercetare naturală a monarhiilor. Elogiu pentru autor. Mic compendiu de logică*. Ed. de Florentina Nicolae, Ioana Costa și Ștefan Afloroaei, Colecția Opere Fundamentale, București, 2017, p. 811-835.

Prin urmare, în activitatea politică atât până, cât și în timpul aflării sale pe tronul Moldovei, principele român înțelegea că patria sa era absorbită tot mai mult de aria orientală a civilizației Imperiului Otoman, circumstanță care frâna dezvoltarea și afirmarea ei în plan european. În conformitate cu concepția biblică a ciclului universal al celor patru monarhii, pe care o îmbrățișase și o dezvoltase învățatul principe în lucrarea menționată, el considera că derularea evenimentelor politico-militare la interferența celor două mari civilizații, cea europeană și cea a islamului, duce inevitabil la prăbușirea și dispariția Imperiului Otoman ca o anomalie a istoriei. Drept urmare, se apropria preluarea ștafetei evoluției universale de Monarhia Nordului, care era reprezentată, după Dimitrie Cantemir, de statul rus. Acest sistem a fost pus drept bază teoretică la luarea deciziei principelui Moldovei de a rupe relațiile cu Poarta Otomană și de a încheia alianță cu noua putere europeană în ascensiune. Din nefericire, calculul lui Dimitrie Cantemir s-a dovedit a fi unul nereușit, dar el a continuat să rămână convins, până la sfârșitul vieții, că reprezentările sale despre succesiunea monarhiilor în istoria universală rămâne de nezdruccinat și că până la urmă se va realiza. De aceea în 1714, formulează această concepție în lucrarea la care ne-am referit mai sus *O cercetare naturală a monarhiilor*, pe care i-o trimite țarului Petru I, în arhiva căruia a și fost descoperită ulterior.

Antioh Cantemir, fiul, deși împărtășea părerea cu privire la evoluția ciclică a istoriei universale, apreciind evenimentele și procesele derulare în lume în prima jumătate a sec. XVIII, considera că ciclicitatea nu are un final, cum vedea starea de lucruri tatăl său, ci se repetă prin succesiunea de noi monarhii și vorbea de „echilibrul politic european”, care se confirma prin forța crescândă a statelor europene occidentale. De aceea el nu putea împărtăși concepția tatălui său cu privire la supremația Rusiei (ca cea de a patra și cea din urmă monarhie universală) în lume și nici măcar în Europa³, teze deosebit de actuale și astăzi.

³ Vasile Harea, *Dimitrie Cantemir și fiul sau Antioh, Studii*, Ed. îngrij. de Sorina Bălănescu, cuvânt înainte de Mihail Harea, Iași 1999, p. 107-110.